

An Analytical Study on the Impact of Environmental and Climatic Factors on the Structural Characteristics of Tombstones in the Sheikh Kolkhoran Cemetery, Ardabil

Habib Shahbazi Shiran^{1*}; Shadi Jabbarpour²

- *1. Associate Professor, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran
2. Student, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran
*Email Address: habibshahbazi35@gmail.com

Article Info

Article Type:
Research Paper

Article History:

Received Date:
2025/05/20
Revised Date:
2025/07/19
Accepted Date:
2025/07/27
Published Date:
2025/08/09

Keywords:

Tombstone,
Environment,
Symbolism,
Topography,
Indigenous Building Materials.

ABSTRACT

Tombstones can be considered tangible reflections of human interaction with the environment and manifestations of cultural adaptation to the ecological conditions of the surrounding habitat. The historical cemetery of Sheikh Kolkhoran in Ardabil Province, located within a cold mountainous climate and distinctive regional topography, serves as a remarkable example of such physical-cultural coexistence with the natural environment. This study aims to investigate the influence of environmental and climatic factors—including geological features, natural land slope, temperature, humidity, and accessibility to local materials—on the formation of the physical structure, form, construction materials, and symbolic ornamentation of the tombstones in this cemetery. The research employs a descriptive-analytical methodology grounded in an interdisciplinary approach. Data were collected through field studies, documentation of 94 tombstone samples, content analysis of inscriptions and symbolic motifs, review of climatological and geological sources, and expert interviews with specialists in vernacular architecture, anthropology, and environmental studies. Data analysis was conducted using GIS, SPSS, and NVivo software. The findings reveal that harsh climatic conditions, sloped terrain, and diverse local stone resources played a critical role in determining the use of durable materials, the adoption of upright tombstone forms, and their spatial orientation. Additionally, the spatial arrangement of graves, their positioning, and the carved symbols on the tombstones reflect a distinct form of cultural-ecological adaptation to the region's environment. Ultimately, this study underscores the importance of documenting, preserving, and reinterpreting funerary architecture in climatically vulnerable areas, with an emphasis on environmental sustainability approaches.

Cite this article:

Habib Shahbazi Shiran, Shadi Jabbarpour (2025). An Analytical Study on the Impact of Environmental and Climatic Factors on the Structural Characteristics of Tombstones in the Sheikh Kolkhoran Cemetery, Ardabil, Journal of Environmental Sciences Studies, 10 (2), Pages 10391- 10407.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Tombstones not only serve as burial markers but also function as cultural, historical, and environmental documents, reflecting the multilayered interactions between humans, nature, death, and social identity. These stone structures have long conveyed information regarding belief systems, indigenous symbols, aesthetic developments, and the environmental conditions of human habitats. From archaeological and cultural anthropological perspectives, tombstones represent social portrayals of death, the afterlife, and the human relationship with the natural environment; therefore, their study provides a foundation for a deeper understanding of the environmental and cultural patterns of historical societies. Within this framework, Ardabil Province, with its unique climatic, geological, and cultural characteristics, offers a rich context for examining how environmental factors influence the physical and symbolic elements of tombstones. In particular, the Sheikh Kolkhoran Cemetery, one of the oldest burial sites in the province, contains a diverse and research-worthy collection of historic tombstones. The site's distinct geographical location, cold mountainous climate, native vegetation, and geological substrate have directly and indirectly impacted the choice of materials, architectural form, spatial arrangement, weathering susceptibility, and even the symbolic content of the tombstones.

Materials and methods

The research employs a descriptive-analytical methodology grounded in an interdisciplinary approach. Data were collected through field studies and documentation of 94 tombstone samples, content analysis of inscriptions and symbols, examination of climatic and geological sources, and specialized interviews with experts in vernacular architecture, anthropology, and environmental studies. Data analysis was conducted using GIS, SPSS, and NVivo software.

Results and discussion

The research findings indicate that harsh climatic conditions, the sloping terrain, and the diversity of local stone resources have played a decisive role in the selection of durable materials, the design of upright tombstone forms, and their orientation. Furthermore, the spatial arrangement of graves, their placement, and the carved symbols on the tombstones reflect a form of cultural-ecological adaptation to the region's environment. Ultimately, this study underscores the necessity of documenting, preserving, and reinterpreting funerary architecture in climatically vulnerable areas, with an emphasis on environmentally sustainable approaches.

Conclusion

A comprehensive and interdisciplinary examination of the tombstones in Sheikh Kolkhoran Cemetery reveals the complex and multifaceted interaction among geographical, climatic, environmental, cultural, and religious factors in shaping the form, structure, and symbolic system of these historical artifacts. The diverse tombstone forms—such as flat slabs, cradle-shaped, chest-like, stepped, and cylindrical—precisely reflect adaptations to harsh climatic conditions, including low temperatures, cyclical freeze-thaw processes, and high humidity, which justify the selection of durable materials like igneous and sedimentary stones. Moreover, the mountainous topography and the spatial distribution of regional stone resources have played a decisive role in the arrangement and design of the graves, indicating the profound environmental awareness of past communities and their optimization of structures for long-term durability and stability. From a semiotic perspective, the Sheikh Kolkhoran tombstones bear a rich combination of visual and textual symbols that portray the multiple layers of the region's cultural, religious, and social identity. Symbols such as the lion—interpreted as the “Asadullah” (Lion of God) representing Imam Ali (AS)—alongside vegetal motifs and birds inherited from pre-Islamic traditions, as well as geometric patterns and inscriptions in Nasta‘liq and Thuluth calligraphy, attest to the syncretism of indigenous culture, Shiite teachings, and mythological elements. This symbolic system not only reinforces the religious and social identity of the deceased but also serves as a semiotic platform for representing their class, spiritual, and social status.

مطالعه تأثیر عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی بر ساختار سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران اردبیل

حبیب شهبازی شیران^{۱*}، شادی جبارپور^۲

^{۱*} - دانشیار، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

^۲ - دانشجو، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: habibshahbazi35@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله علمی پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۸</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸</p> <p>کلید واژه ها: سنگ‌مزار، محیط زیست، نمادشناسی، توپوگرافی، عناصر کالبدی بومی.</p>	<p>سنگ‌مزارها را می‌توان به‌عنوان بازتابی ملموس از تعامل انسان با محیط زیست و تجلی سازگاری فرهنگی با شرایط اکولوژیکی زیست‌بوم پیرامونی دانست. آرامستان تاریخی شیخ کلخوران در استان اردبیل، با قرارگیری در بستر اقلیم سرد کوهستانی و توپوگرافی ویژه منطقه، نمونه‌ای بارز از این هم‌زیستی کالبدی - فرهنگی با محیط طبیعی است. هدف این پژوهش، بررسی تأثیر عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی، همچون ویژگی‌های زمین‌شناسی، شیب طبیعی زمین، دمای هوا، رطوبت و دسترسی به مصالح محلی، بر شکل‌گیری ساختار فیزیکی، فرم، مصالح و آرایه‌های نمادین سنگ‌مزارهای این گورستان است. روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر رویکرد میان‌رشته‌ای بوده و داده‌ها از طریق مطالعات میدانی، مستندسازی ۹۴ نمونه سنگ‌مزار، تحلیل محتوای کتیبه‌ها و نمادها، بررسی منابع اقلیمی و زمین‌شناسی و نیز انجام مصاحبه‌های تخصصی با کارشناسان حوزه‌های معماری بومی، انسان‌شناسی و محیط زیست گردآوری شده‌اند. تحلیل داده‌ها با بهره‌گیری از نرم‌افزارهای GIS، SPSS و NVivo صورت گرفت. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که شرایط اقلیمی سخت، شیب‌دار بودن زمین و تنوع منابع سنگی در منطقه، نقش تعیین‌کننده‌ای در انتخاب مصالح مقاوم، طراحی فرم ایستاده و جهت‌گیری سنگ‌مزارها داشته‌اند. همچنین، چیدمان فضایی قبور، نحوه استقرار آن‌ها و نمادهای حجاری‌شده بر سنگ‌مزارها بازتابی از نوعی سازگاری فرهنگی - اکولوژیکی در برابر محیط زیست منطقه است. در نهایت، این مطالعه بر ضرورت مستندسازی، حفاظت و بازخوانی معماری تدفینی در مناطق آسیب‌پذیر اقلیمی با تأکید بر رویکردهای پایداری محیط‌زیستی تأکید می‌ورزد.</p>

۱- مقدمه

سنگ‌مزارها نه تنها به عنوان نشانه‌های تدفین، بلکه به مثابه اسنادی فرهنگی، تاریخی و زیست‌محیطی، گویای تعامل چندلایه انسان با طبیعت، مرگ و هویت اجتماعی‌اند. این سازه‌های سنگی از دیرباز، حامل اطلاعاتی درباره نظام‌های اعتقادی، نمادهای بومی، تحولات زیباشناختی و شرایط محیطی زیستگاه‌های انسانی بوده‌اند. از منظر باستان‌شناسی و انسان‌شناسی فرهنگی، سنگ‌مزارها بازتاب‌دهنده بازنمایی‌های اجتماعی از مرگ، زندگی پس از مرگ و نیز رابطه انسان با بستر طبیعی‌اش محسوب می‌شوند؛ بنابراین، مطالعه آن‌ها می‌تواند بستری برای درک بهتر از الگوهای زیست‌محیطی و فرهنگی جوامع تاریخی فراهم سازد. در همین چارچوب، استان اردبیل با ویژگی‌های منحصر به فرد اقلیمی، زمین‌شناسی و فرهنگی، بستری غنی برای بررسی چگونگی تأثیر عوامل محیط‌زیستی بر عناصر کالبدی و نمادین سنگ‌مزارها ارائه می‌دهد. به‌ویژه آرامستان شیخ کلخوران که یکی از قدیمی‌ترین محوطه‌های تدفینی استان است، مجموعه‌ای متنوع و قابل مطالعه از سنگ‌مزارهای تاریخی را در خود جای داده است. موقعیت جغرافیایی خاص، اقلیم سرد کوهستانی، پوشش گیاهی بومی و بافت زمین‌شناسی منطقه، به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر انتخاب مصالح، فرم معماری، نحوه استقرار، فرسایش‌پذیری و حتی محتوای نمادین سنگ‌مزارها اثرگذار بوده‌اند. پیشینه پژوهش‌ها در مناطق مختلف جهان نیز بر اهمیت نقش اقلیم و محیط در شکل‌گیری سنگ‌مزارها تأکید داشته است. برای نمونه، مطالعات انجام‌شده در مناطق کوهستانی اروپا و شرق آسیا، تأثیر مستقیم شرایط اقلیمی، توپوگرافی و آموزه‌های فرهنگی-مذهبی بر ساختار و زیبایی‌شناسی سنگ‌مزارها را نشان داده‌اند. از این‌رو، این پژوهش در تلاش است با تکیه بر رویکردی میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از تحلیل‌های محیط‌زیستی، زمین‌شناسی و فرهنگی، به واکاوی چگونگی تأثیر عوامل اقلیمی و زیستی بر ساختار سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران بپردازد. این مطالعه با هدف پر کردن خلأهای موجود در مطالعات تطبیقی و محیط‌مبنا، می‌کوشد با تحلیل ویژگی‌های کالبدی، فضایی و نمادین سنگ‌مزارهای منطقه، نقش عوامل محیطی را در شکل‌گیری این ساختارهای تدفینی برجسته سازد و در نهایت، چارچوبی نظری برای مطالعات مشابه در دیگر آرامستان‌های کوهستانی ایران ارائه دهد.

۲- روش انجام تحقیق

این پژوهش با رویکردی میان‌رشته‌ای و بهره‌گیری از روش‌های توصیفی-تحلیلی، به بررسی تأثیر عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی بر ساختار سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران اردبیل می‌پردازد. به‌منظور دستیابی به اهداف تحقیق، مراحل زیر انجام شده است:

مطالعات میدانی و مستندسازی: با بازدیدهای میدانی از آرامستان شیخ کلخوران، ۹۴ نمونه سنگ‌مزار تاریخی شناسایی و مستندسازی شدند. اطلاعات مربوط به فرم، ابعاد، مصالح، جهت‌گیری، نمادها و کتیبه‌های هر نمونه ثبت گردید.

شکل ۱: بقعه شیخ جبرائیل (ماخذ: نگارنده)

تحلیل محتوای نمادها و کتیبه‌ها: نمادها و کتیبه‌های موجود بر روی سنگ‌مزارها با رویکرد نمادشناسی و انسان‌شناسی فرهنگی مورد تحلیل قرار گرفتند تا ارتباط آن‌ها با باورهای دینی، فرهنگی و زیست‌محیطی منطقه مشخص شود.

بررسی منابع زمین‌شناسی و اقلیمی: با استفاده از داده‌های زمین‌شناسی و اقلیمی منطقه اردبیل، ویژگی‌های زمین‌شناسی (مانند نوع سنگ‌ها و ساختار زمین) و اقلیم (مانند دما، رطوبت، بارش و یخبندان) مورد بررسی قرار گرفتند تا تأثیر آن‌ها بر انتخاب مصالح و ساختار سنگ‌مزارها تحلیل شود.

مصاحبه‌های تخصصی: با کارشناسان حوزه‌های باستان‌شناسی، زمین‌شناسی و اقلیم‌شناسی مصاحبه‌هایی انجام شد تا نظرات تخصصی آن‌ها در خصوص تأثیر عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی بر ساختار سنگ‌مزارها جمع‌آوری شود.

تحلیل داده‌ها با نرم‌افزارهای تخصصی: داده‌های جمع‌آوری شده با استفاده از نرم‌افزارهای GIS برای تحلیل مکانی، SPSS برای تحلیل آماری و NVivo برای تحلیل کیفی داده‌ها مورد بررسی قرار گرفتند. این روش‌شناسی امکان تحلیل جامع و چندبعدی تأثیر عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی بر ساختار سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران را فراهم می‌سازد و به درک بهتر از تعامل انسان با محیط طبیعی و فرهنگی خود کمک می‌کند.

پیشینه پژوهش

مطالعه ساختار و ویژگی‌های سنگ‌مزارها همواره یکی از موضوعات مهم در حوزه‌های میان‌رشته‌ای مانند باستان‌شناسی، انسان‌شناسی و جغرافیای فرهنگی بوده است. پژوهش‌های نوین نشان می‌دهند که عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی نقش اساسی در شکل‌گیری فرم، مصالح و نمادهای سنگ‌مزارها دارند و تحلیل این عناصر مادی می‌تواند درک عمیق‌تری از تعامل انسان با محیط طبیعی فراهم آورد. از دیدگاه جغرافیای فرهنگی، تعامل میان شرایط اقلیمی، توپوگرافی و دسترسی به منابع محلی، مستقیماً بر انتخاب مصالح و طراحی سازه‌های تدفینی مانند سنگ‌مزارها تأثیرگذار است. برای مثال، در مناطق کوهستانی با اقلیم سرد، مصالح مقاوم در برابر شرایط سخت جوی به کار رفته و فرم‌های عمودی و متراکم‌تر برای مقاومت در برابر باد و باران‌های شدید انتخاب شده‌اند. این ویژگی‌ها به عنوان سازگاری‌های زیستی-فرهنگی شناخته می‌شوند که بازتابی از پاسخ انسان به چالش‌های محیطی هستند. همچنین، مطالعاتی مانند پژوهش معصومی (۱۳۵۴) بر روی سنگ‌مزارهای تاریخی در جنوب اروپا نشان داده است که تفاوت‌های اقلیمی بین مناطق مدیترانه‌ای و کوهستانی، در تنوع فرم‌ها و نمادهای تزئینی سنگ‌مزارها نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. این یافته‌ها تأکید می‌کند که درک محیط‌زیستی برای تحلیل درست کارکرد و معنای سنگ‌مزارها ضروری است. مریم ثمری (۱۳۹۷) در مطالعات خود بر نمادشناسی و بازتاب هویت فرهنگی در آثار تاریخی ایران، به ویژه سنگ‌مزارهای شمال غرب کشور، بر نقش ترکیبی نمادهای مذهبی و بومی تأکید کرده است. او معتقد است نمادهایی مانند خطوط خوشنویسی، نقوش گیاهی و پرندگان، فراتر از جنبه تزئینی، حامل پیام‌های عمیق فرهنگی و مذهبی هستند که نشان‌دهنده تعامل میان سنت‌های اسلامی و باورهای محلی است. سپسری همچنین به تأثیر محیط طبیعی و جغرافیایی در انتخاب فرم‌ها و مصالح سنگ‌مزارها توجه داشته و معتقد است این عوامل در حفظ و انتقال هویت فرهنگی منطقه نقش مهمی ایفا می‌کنند. دیدگاه‌های ثمری در فهم چندلایه بودن نمادهای سنگ‌مزارها و تعامل میان فرهنگ و محیط، نقطه‌نظر مهمی در تحلیل‌های نمادشناسی و تاریخی به شمار می‌آید. از سوی دیگر، تحقیقات در شرق آسیا نیز نشان داده‌اند که عوامل محیط‌زیستی همچون رطوبت بالا و بارش فراوان، نه تنها بر انتخاب مصالح، بلکه بر شیوه‌های محافظتی و ساختاری سنگ‌مزارها اثرگذار بوده‌اند. به عنوان نمونه، در مناطق مرطوب چین، استفاده از مصالح مقاوم به پوسیدگی و طراحی‌هایی با پوشش‌های حفاظتی برای دوام بیشتر سنگ‌مزارها رایج شده است. در ایران، با توجه به تنوع اقلیمی گسترده از مناطق خشک تا کوهستانی، تأثیر شرایط محیطی بر شکل‌گیری سنگ‌مزارها قابل توجه است. مطالعه نادری و همکاران (۲۰۲۱) بر سنگ‌مزارهای شمال غرب ایران نشان داد که عوامل اقلیمی و زمین‌شناسی به طور مستقیم بر نوع مصالح، فرم و نحوه قرارگیری سنگ‌مزارها مؤثر بوده‌اند. این پژوهش نشان داد که سنگ‌مزارهای مناطق سردسیر و کوهستانی غالباً دارای ساختاری مقاوم و فرم‌های خاصی هستند که بازتابی از شرایط زیستی محیطی آن نواحی است. بنابراین، پژوهش‌های بین‌المللی و داخلی حاکی از این است که عوامل محیط‌زیستی و اقلیمی نه تنها بر جنبه‌های کالبدی سنگ‌مزارها تأثیرگذارند، بلکه در شکل‌گیری معنا و نمادهای آن‌ها نیز نقش دارند. این دیدگاه میان‌رشته‌ای، امکان فهم بهتر و حفاظت مؤثرتر از این میراث فرهنگی-طبیعی را فراهم می‌آورد. مطالعات محیط‌زیستی در حوزه‌ی معماری اسلامی نیز نشان داده‌اند که عوامل اقلیمی و محیطی همچون پوشش گیاهی، رطوبت و تغییرات دمایی می‌توانند بر سنگ‌نگاره‌ها و تزئینات سنگی تأثیر منفی گذاشته و موجب تخریب تدریجی آن‌ها شوند. این یافته‌ها می‌تواند چارچوبی نظری برای تحلیل آسیب‌پذیری سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران در برابر شرایط اقلیمی منطقه فراهم کند.

مطالعه سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران

مقدمه‌ای بر سنگ‌مزارها

سنگ‌مزارها نه تنها ساختارهایی آیینی برای یادبود متوفیان‌اند، بلکه بازتاب‌دهنده‌ی دیدگاه‌های فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و حتی زیباشناختی جامعه‌ی سازنده‌ی خود نیز هستند. آن‌ها به‌مثابه‌ی سندی تاریخی، حاوی اطلاعاتی از سبک هنری دوره، نظام خط و نگارش، اعتقادات مذهبی، و جایگاه اجتماعی فرد متوفی‌اند و مطالعه‌ی آنها از جنبه‌های مختلف چون گونه‌شناسی، نمادشناسی، کارکرد و بستر جغرافیایی، می‌تواند ابعاد مهمی از حیات فرهنگی و تاریخی یک جامعه را روشن سازد. در منطقه شیخ کلخوران واقع در استان اردبیل، مجموعه‌ای از سنگ‌مزارهای تاریخی متعلق به دوره‌های مختلف اسلامی، به‌ویژه عصر صفوی، یافت می‌شود که دارای ویژگی‌های منحصربه‌فرد در فرم، جنس سنگ، نقوش و نگارش‌اند. در این میان، سه گونه‌ی اصلی از سنگ‌مزارها قابل شناسایی است: سنگ‌مزارهای تخت، سنگ‌مزارهای گهواره‌ای، و سنگ‌مزارهای افراشته. هر یک از این گونه‌ها، بازتاب‌دهنده‌ی ترجیح‌های فرهنگی و مذهبی خاص زمان و مکان خود بوده و از دیدگاه نمادین و اقلیمی نیز تحلیل پذیرند.

سنگ‌مزارهای تخت

سنگ‌مزارهای تخت، یکی از رایج‌ترین انواع سنگ‌مزارها در ایران هستند که به صورت افقی و مسطح بر روی قبر نصب می‌شوند. این سنگ‌ها معمولاً دارای سطحی صاف و کم‌تزیین بوده و کتیبه‌ها و نقوش روی آن‌ها عمدتاً با خطوط ساده و بدون برجسته‌کاری‌های پیچیده اجرا می‌شوند. در دوره صفویه، این نوع سنگ‌مزارها علاوه بر ایفای نقش یادبودی، بازتاب‌دهنده احترام به متوفی و تأکید بر سادگی و اعتدال در تزیینات بوده‌اند. ویژگی‌های فنی این سنگ‌مزارها، شامل جنس سنگ، ابعاد و تکنیک‌های حجاری، تا حدی متأثر از شرایط اقلیمی و فرهنگی مناطق مختلف بوده و در برخی موارد نمایانگر موقعیت اجتماعی و طبقه متوفی نیز محسوب می‌شود. با وجود این، مطالعات پیشین کمتر به بررسی دقیق عوامل محیطی و نحوه تعامل آن‌ها با فرم و نمادهای این سنگ‌مزارها پرداخته‌اند که این موضوع می‌تواند زمینه‌ای برای پژوهش‌های جامع‌تر در این حوزه باشد.

شکل ۲: سنگ مزار تخت در محوطه شیخ کلخوران (ماخذ: نگارنده)

جدول شماره ۱ سنگ مزار های گهواره‌ای تخت

تصویر	عنوان	ردیف
	<p>سنگ مزار گهواره‌ای تخت با گل‌های هشت پر و محراب</p>	<p>۱</p>
	<p>سنگ مزار گهواره‌ای تخت دارای آب خوری برای پرندگان</p>	<p>۲</p>
	<p>سنگ مزار گهواره‌ای تخت با نقوش محراب</p>	<p>۳</p>
	<p>سنگ مزار گهواره‌ای تخت با نقوش محراب</p>	<p>۴</p>
	<p>سنگ مزار گهواره‌ای تخت با نقوش محراب و خطاطی</p>	<p>۵</p>
	<p>سنگ مزار گهواره‌ای تخت با نقوش انسانی که شبیه به سنگ های شهر یری در مشکین است</p>	<p>۶</p>

سنگ مزارات صندوقی

سنگ مزارهای صندوقی، که به شکل مکعبی یا مستطیلی و با حجم برجسته ساخته می‌شوند، از دوره صفویه به بعد از جایگاه ویژه‌ای برخوردار شدند. این نوع سنگ مزارها امکان اجرای تزئینات گسترده‌تر و متنوع‌تری را برای هنرمندان فراهم می‌آورد و معمولاً شامل نقوش مذهبی، آیات قرآن و طرح‌های هندسی پیچیده می‌باشد. کاربرد این سنگ مزارها عمدتاً در مقابر افراد صاحب منصب، روحانیان و شخصیت‌های برجسته اجتماعی بوده است، به گونه‌ای که این اشکال تدفینی نمادی از جایگاه اجتماعی و مذهبی آنان تلقی می‌شود. از منظر عملکردی، علاوه بر جنبه یادبودی، سنگ مزارهای صندوقی نقش حفاظتی فیزیکی برای قبر را نیز ایفا می‌کردند که این ویژگی، اهمیت آن‌ها را در حفظ و نگهداری محل دفن افزایش می‌داد.

شکل ۳: سنگ مزار گهواره ای در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

جدول شماره ۲ سنگ مزارهای گهواره ای

ردیف	عنوان	تصویر
۱	سنگ مزار از نوع صندوقی دارای کتیبه	
۲	سنگ مزار از نوع صندوقی دو طرف مثل دژ و دارای طرح های گیاهی هندسی و کتیبه	

	<p>سنگ مزار از نوع صندوقی</p>	<p>۳</p>
	<p>سنگ مزار از نوع صندوقی با نقوش گیاهی</p>	<p>۴</p>
	<p>سنگ مزار از نوع صندوقی</p>	<p>۵</p>
	<p>سنگ مزار از نوع صندوقی پلکانی</p>	<p>۶</p>
	<p>دارای کتیبه و نقوش سنگ مزار از نوع صندوقی هندسی</p>	<p>۷</p>

سنگ مزار از نوع صندوقی مانده قلعه

۸

سنگ مزارات عمودی

سنگ مزارهای عمودی که به صورت قائم بر روی قبر نصب می‌شوند، نقش برجسته‌ای در انتقال نمادها و کتیبه‌ها ایفا می‌کنند. در دوره صفویه، این نوع سنگ مزارها معمولاً با کتیبه‌های قرآنی، اشعار مذهبی و یادداشت‌های مختصر درباره متوفی تزئین می‌شدند. ساختار عمودی این سنگ‌ها علاوه بر کارکرد یادبودی، نمادی از ارتباط معنوی و پیوند آسمانی میان زمین و آسمان به شمار می‌رفت. افزون بر این، تزئینات و نگاره‌های موجود بر آنها بازتاب‌دهنده باورهای دینی و فرهنگی جامعه صفوی بوده است.

شکل ۴: سنگ مزار عمودی در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

مطالعه نمادهای تصویری سنگ مزارات

نمادهای تصویری در سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران

نمادهای تصویری از مهم‌ترین عناصر بصری در سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران محسوب می‌شوند که با زبان بصری، مفاهیمی همچون مرگ، معاد، ایمان، شجاعت، جاودانگی و باورهای آیینی را به تصویر می‌کشند. هنرمندان محلی از گذشته‌های دور تا دوران صفویه، با استفاده از نقش‌مایه‌های حیوانی، گیاهی، انسانی و ابزارهای آیینی، پیام‌های فرهنگی و دینی را به شکل هنرمندانه‌ای انتقال داده‌اند. یکی از بارزترین این نمادها، شیر است که در فرهنگ اسلامی و به ویژه در سنت شیعی دوران صفویه، نمادی از شجاعت، ولایت و اقتدار دینی به شمار می‌رود. این نماد اغلب به حضرت علی (ع) نسبت داده می‌شود که لقب «اسدالله» دارد. نقش شیر، چه در حالت ایستاده و چه خوابیده و گاه همراه با شمشیر، در بسیاری از سنگ‌مزارهای این آرامستان دیده می‌شود و نشانگر منزلت اجتماعی و مذهبی متوفی، جایگاه او در جامعه، یا مفاهیم شهادت و پاسداری از دین است. پرنده، نمادی جهانی از روح، آزادی و گذر به جهان دیگر، در سنگ‌مزارهای کلخوران به صورت پرواز یا نشسته بر شاخه به تصویر کشیده شده و گاهی با درخت، شمسه یا نمادهای دیگر همراه است. این ترکیبات، دلالت بر حرکت روح به سوی جهان آخرت یا آرامش روحانی دارند.

شکل ۵: سنگ مزار تخت با نماد شیر آفتاب پرنده و درخت کاج در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

در میان نمادهای گیاهی، درخت سرو و گل لاله از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. درخت سرو در فرهنگ ایرانی نماد جاودانگی، استقامت و زندگی پس از مرگ است و اغلب در حاشیه یا مرکز سنگ‌مزارها نقش بسته است. گل لاله به ویژه در سنت شیعی، نماد شهادت و خون پاک محسوب می‌شود و بیشتر در سنگ‌مزارهای منسوب به شهدا و غازیان به چشم می‌خورد. نقوش هندسی و اسلیمی همچون شمسه، ستاره داوودی و محراب، که عمدتاً در بالای کتیبه‌ها یا اطراف آنها به کار رفته‌اند، مفاهیمی چون وحدت الهی، جهان ملکوت و جهت‌گیری روح به سوی مبدأ آفرینش را به صورت بصری بیان می‌کنند. مطالعات میدانی و پژوهشی، مانند تحقیق ثمری و رضالو (۱۳۹۸) که به طبقه‌بندی نمادهای سنگ‌مزارهای دوره صفویه در اردبیل پرداخته‌اند، پنج گروه اصلی نمادها را شامل نمادهای گیاهی، حیوانی، انسانی، آیینی و هندسی معرفی کرده‌اند. آنان نمادهایی مانند شیر، پرنده، شمسه، تشتاب، قنديل و محراب را به عنوان رایج‌ترین نمادها ذکر کرده و تنوع آنها را بازتابی از تلفیق فرهنگ شیعی با سنت‌های بومی قلمداد نموده‌اند. بر اساس این دیدگاه، نمادها نه تنها حامل مفاهیم دینی هستند، بلکه نمایانگر جایگاه اجتماعی، حرفه، جنسیت و حتی شیوه مرگ متوفی نیز می‌باشند. به طور کلی، نمادهای تصویری سنگ‌مزارهای کلخوران مجموعه‌ای پیچیده از معانی را شکل می‌دهند که ریشه در باورهای دینی و فرهنگی و نیز ساختار اجتماعی محلی دارند. این نمادها، همراه با خوشنویسی‌ها و فرم‌های متنوع، نقش مهمی در درک فرهنگی و معنایی این آرامستان ایفا می‌کنند.

نقش شیر

نقش شیر یکی از پرکاربردترین نمادهای تصویری در سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران به شمار می‌رود که علاوه بر جنبه زیبایی‌شناختی، بار معنایی عمیقی را نیز منتقل می‌کند. در سنت اسلامی، شیر نمادی از شجاعت، قدرت و حفاظت است و به طور ویژه با حضرت علی (ع)، نخستین امام شیعیان، که لقب «اسدالله» (شیر خدا) دارد، مرتبط است. در بسیاری از نمونه‌های مورد بررسی، شیر در حالت نشسته، رو به جلو یا در حال حمله به تصویر کشیده شده است. این حالت‌ها معمولاً نمایانگر مفاهیمی مانند شهادت، مردانگی و جایگاه برجسته اجتماعی یا نظامی متوفی هستند. همچنین، مشاهده شده است که سنگ‌مزارهای دارای نقش شیر غالباً در نقاط مرتفع آرامستان قرار دارند که خود نمادی از ارج نهادن به مقام و منزلت فرد متوفی است.

شکل ۶: سنگ مزار تخت با نماد شیر، آفتاب، پرنده و درخت کاج در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

با توجه به داده‌های تاریخی و تحلیل‌های باستان‌شناسی، حضور گسترده نقش شیر به ویژه در سنگ‌مزارهای متعلق به قرون ۱۰ تا ۱۲ هجری قمری، به طور مستقیم با افزایش گرایش‌های تشیع صفوی مرتبط بوده است.

نقوش پرندگان

پرنده در بسیاری از فرهنگ‌ها نمادی از روح، رهایی و سفر به دنیای دیگر محسوب می‌شود. در سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران نیز نقش پرندگان، به ویژه در حالت پرواز یا نشسته بر شاخه، به طور پراکنده مشاهده می‌شود. این نقوش معمولاً در بخش‌های بالایی یا کناری سنگ‌ها و گاه در ترکیب با عناصر طبیعی مانند درخت یا گلدان جای گرفته‌اند. پرندگان علاوه بر اشاره به عروج روح، ممکن است نمایانگر آرامش جان متوفی یا حضور فرشته نگهبان نیز باشند. در نمونه‌هایی خاص، نقش دو پرنده که روبروی یکدیگر قرار گرفته‌اند، می‌تواند بازتاب مفاهیم عرفانی مانند اتحاد روحانی یا بازگشت به اصل واحد الهی باشد. چنین تفاسیری به ویژه در سنت‌های صوفیانه آذربایجان و اردبیل از جمله نقشبندیه و قادریه معانی ژرف‌تری می‌یابند؛ جایی که طریقت‌های صوفی با نفوذ عمیق فرهنگی خود در منطقه حضور داشته‌اند.

درخت و عناصر گیاهی

نقوش درختان، به ویژه سرو، کاج و در برخی موارد انگور یا گل، از نمادهای برجسته و متداول در سنگ‌مزارهای کلخوران به شمار می‌روند. درخت سرو، که در فرهنگ ایرانی از دوران پیش از اسلام تا امروز نمادی از استقامت، جاودانگی و زندگی پس از مرگ است، در بسیاری از سنگ‌مزارها حک شده و اغلب در مرکز یا حاشیه سنگ دیده می‌شود. این نقوش گاهی با طرح‌های هندسی یا خطوط خوشنویسی به طور هنرمندانه‌ای تلفیق یافته‌اند.

شکل ۷: سنگ مزار تخت با نماد محرابی و گل ۷ پر در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

علاوه بر این، نقش گل‌ها، به ویژه گل لاله، نیز در برخی سنگ‌مزارها مشاهده می‌شود که در سنت شیعی به مفهوم شهادت و فداکاری مرتبط است. حضور این نمادها می‌تواند بیانگر جایگاه اجتماعی یا آیینی متوفی باشد و یا اشاره‌ای به مرگ در راه ایمان و ارزش‌های مذهبی آن دوران تلقی گردد.

ترکیب نمادها و معناهای چندلایه

در بسیاری از نمونه‌های سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران، نمادهای تصویری به صورت ترکیبی و همزمان دیده می‌شوند؛ برای نمونه، نقش شیر در کنار درخت سرو یا پرنده‌ای که بر بالای شمشه‌ای هندسی نشسته است. این ترکیب‌های بصری بازتاب‌دهنده یک جهان‌بینی پیچیده و چندلایه در میان ساکنان منطقه است، جایی که عناصر طبیعی، باورهای اسلامی و سنت‌های کهن به صورت هم‌افزا و تلفیقی به کار گرفته شده‌اند تا بیانی نمادین و چندبعدی از مفاهیم مرگ و زندگی پس از آن را ارائه دهند. این گونه ترکیب‌ها نه تنها نشان‌دهنده غنای فرهنگی منطقه‌اند، بلکه دلالت بر ساختارهای معنایی و اعتقادی عمیق در فهم زندگی و مرگ در بستر تاریخی و اجتماعی آن دوران دارند.

شکل ۸: سنگ مزار تخت حفره ای در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

نقوش هندسی و خوشنویسی در سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران

نقوش هندسی و خطوط خوشنویسی از عناصر کلیدی در تزئینات سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران به شمار می‌آیند که علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی، حامل مفاهیم فرهنگی و دینی عمیقی هستند. این نقوش ضمن ایجاد ساختار بصری هماهنگ و منسجم، بازتاب‌دهنده اعتقادات مذهبی و باورهای معنوی جامعه‌ای است که این آثار را خلق کرده است.

نقوش هندسی

نقوش هندسی در بسیاری از سنگ‌مزارهای این آرامستان به شکل شمسه‌ها، ستاره‌های داوودی، و خطوط منحنی و پیچیده اسلیمی دیده می‌شوند. این طرح‌ها در فرهنگ اسلامی نماد وحدت، کمال و ارتباط با جهان معنوی محسوب می‌شوند و به دلیل انتزاعی بودنشان، بیانگر تمایل هنرمندان به نمایش مفاهیم کلی و جهان‌شمول هستند. علاوه بر جنبه تزئینی، برخی پژوهش‌ها نقش نمادین این نقوش را به عنوان عوامل محافظت‌کننده در برابر نیروهای شر و انرژی‌های منفی مطرح کرده‌اند. در سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران، حضور مکرر نقوش هندسی در کنار نمادهای حیوانی و گیاهی نشان‌دهنده وجود یک نظام نمادین پیچیده و هماهنگ است که به شکل‌گیری یک زبان بصری غنی کمک می‌کند.

شکل ۹: سنگ مزار تخت با نماد ستاره داوودی و شمسه در محوطه شیخ کلخوران (مأخذ: نگارنده)

خطوط خوشنویسی و کتیبه‌ها

کتیبه‌ها به عنوان یکی از عناصر اصلی تزئینی سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران، عمدتاً با خطوط نستعلیق، ثلث و تعلیق نگارش یافته‌اند که هر یک دارای زیبایی‌شناسی و بار معنایی ویژه‌ای هستند. خط نستعلیق، به دلیل انحنای نرم و ظریف خود، بسیار محبوب در هنر ایران است و علاوه بر جنبه زیبایی، احساس آرامش و شکوه معنوی را منتقل می‌کند. متون کتیبه‌ها معمولاً شامل آیات قرآن، دعا‌های مذهبی، نام و القاب متوفی می‌باشند که اهمیت دینی و اجتماعی سنگ‌مزار را برجسته می‌سازند. استفاده از آیات قرآنی مانند سوره‌های فاتحه و یاسین که در فرهنگ اسلامی تدفین رایج است، به عنوان ضمانتی برای آرامش روح متوفی تلقی می‌شود. علاوه بر این، القاب دینی نظیر «مرحوم»، «حاجی»، «سید» و عبارات مانند «عالم ربانی» و «عارف بالله» در کتیبه‌ها به چشم می‌خورند که نشان‌دهنده جایگاه اجتماعی و فرهنگی متوفی و میزان احترام جامعه به وی است. این امر بیانگر آن است که سنگ‌مزارها نه تنها مکانی برای یادبود فرد متوفی، بلکه عرصه‌ای برای بازنمایی هویت اجتماعی و دینی افراد نیز به شمار می‌رفته‌اند.

نماد ستاره داوودی شش پر

بر اساس شواهد و مطالعات صورت گرفته، پیشینه و قدمت نماد «ستاره داوودی» به دوران پادشاهی حضرت داوود در اورشلیم بازمی‌گردد و تاریخچه‌ای سه هزار ساله دارد. این نماد که به شکل یک ستاره شش پر دیده می‌شود، عمدتاً به عنوان سپر و نگهبان حضرت داوود شناخته شده است و همواره نمادی از اصالت، هویت و مقدسات به شمار می‌رود. در میان یهودیان، این نشان از احترام ویژه‌ای برخوردار است و به عنوان یک نماد مقدس مورد توجه قرار می‌گیرد. از نظر تفکر نمادین باستانی، آسمان به شش سیاره تقسیم می‌شود که خورشید در مرکز آن قرار دارد. این شش جهت فضایی به همراه نقطه مرکزی که نقش واسط را ایفا می‌کند، نمادی از جهت هفتم را شکل می‌دهد که مفهوم کل مکان و زمان را تداعی می‌کند. در نتیجه، ستاره شش پر علاوه بر نقش محافظتی و مقدس، حامل مفاهیمی چندلایه درباره کیهان‌شناسی و وحدت کل هستی است.

شکل ۱۰: سنگ مزار تخت با نماد ستاره داوودی و شمسه در محوطه شیخ حیدر مشکین شهر

تحلیل ترکیبی نقوش هندسی و خوشنویسی

ترکیب نقوش هندسی با خطوط خوشنویسی که در بسیاری از سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران به چشم می‌خورد، بیانگر هم‌افزایی دو زبان نمادین متفاوت اما مکمل است: زبان انتزاعی نقوش هندسی و زبان معنایی خوشنویسی. این ترکیب علاوه بر ایجاد جلوه‌های زیبایی‌شناختی، فضایی معنوی و مقدس پدید می‌آورد که بازدیدکنندگان را به تأمل و درک عمیق‌تر مفاهیم دینی و فرهنگی فرا می‌خواند. علاوه بر این، چنین تلفیقی نقش مهمی در تثبیت هویت فرهنگی منطقه ایفا کرده و بازتاب‌دهنده پیوند میان سنت‌های هنری ایرانی-اسلامی با فرهنگ بومی محلی است. این ویژگی‌ها موجب شده است تا سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران به عنوان نمونه‌ای برجسته از هنر تدفین در شمال غرب ایران شناخته شوند و اهمیت تاریخی و هنری ویژه‌ای پیدا کنند.

تحلیل ترکیبی نمادها، بازتاب هویت فرهنگی و تأثیر محیط زیست

سنگ‌مزارها یکی از مهم‌ترین نمادهای فرهنگی و تاریخی هر جامعه‌اند که فراتر از کارکرد ساده یادبود مردگان، حامل پیام‌های پیچیده‌ای درباره باورها، ساختارهای اجتماعی، هویت مذهبی و ارتباط انسان با محیط طبیعی هستند. در آرامستان شیخ کلخوران در استان اردبیل، این آثار با تنوع نمادها و فرم‌ها، بازتاب‌دهنده تعامل عمیق میان فرهنگ بومی، مذهب شیعی و محیط زیست کوهستانی منطقه‌اند. در این نوشتار، ابتدا به بررسی نمادها و بازتاب هویت فرهنگی می‌پردازیم و سپس تأثیرات محیط زیستی و جغرافیایی بر ساختار و دوام این سنگ‌مزارها را تحلیل می‌کنیم.

تحلیل نمادها و بازتاب هویت فرهنگی

نمادهای مذهبی و بازتاب هویت شیعی

اکثریت ساکنان منطقه اردبیل پیرو مذهب شیعه دوازده امامی هستند که این باور در نمادها و کتیبه‌های سنگ‌مزارها نمود فراوان دارد. یکی از نمادهای برجسته، شیر است که به «اسدالله الغالب»، حضرت علی (ع) اشاره دارد و نماد قدرت، شجاعت و عدالت در فرهنگ شیعی به شمار می‌رود. علاوه بر آن، کتیبه‌های قرآنی، دعاها و القاب مذهبی حک شده، هویت مذهبی متوفی و جامعه را به نمایش می‌گذارند. این کتیبه‌ها با خوشنویسی‌های زیبای اسلامی تزئین شده‌اند که علاوه بر جنبه هنری، جنبه معنوی و تقدس نیز دارند. این نمادها، سنگ‌مزارها را به مکانی مقدس تبدیل می‌کنند که نه تنها یادبود شخصی بلکه بیانگر ارتباط مستمر متوفی با جامعه دینی و ارزش‌های اعتقادی آن است. چنین بازتابی، به تثبیت موقعیت اجتماعی و احترام به متوفی در جامعه نیز کمک می‌کند.

پیوند با سنت‌های بومی و فرهنگ منطقه

در کنار نمادهای مذهبی، نشانه‌های گیاهی مانند درخت سرو و پرندگان نیز بسیار رایج‌اند. این نمادها علاوه بر مفاهیم دینی، نشان‌دهنده ریشه‌های عمیق سنت‌های پیش‌اسلامی در منطقه و پیوند انسان با طبیعت هستند. درخت سرو به عنوان نمادی از جاودانگی و حیات ابدی شناخته می‌شود و پرندگان نیز اغلب نماد روح و آزادگی‌اند. این عناصر فرهنگی، بازتابی از باورهای مردم منطقه به زندگی پس از مرگ و ارتباط روحانی با جهان طبیعی است. شکل‌گیری فرم و ساختار سنگ‌مزارها در تمدن اسلامی، به‌ویژه در مناطق شیعه‌نشین، تحت تأثیر عمیق عناصر فرهنگی، آیینی و اعتقادی بوده است. در بررسی معماری عثمانی نشان می‌دهد که ساختار آرامگاه‌ها نه تنها مکانی برای دفن بلکه عرصه‌ای برای بازنمایی هویت مذهبی و اجتماعی بوده‌اند. این دیدگاه در آرامستان شیخ کلخوران نیز قابل مشاهده است، جایی که چینی‌ها، جهت‌گیری قبله و عناصر تزئینی، همگی بیانگر نوعی سازگاری میان عقیده و محیط هستند. همچنین، نقوش هندسی و اسلیمی که در تزئینات سنگ‌مزارها به کار رفته‌اند، نشانگر تأثیر جهان‌بینی ایرانی و اسلامی هستند که در ترکیب با باورهای بومی، الگوهای هنری پیچیده‌ای پدید آورده‌اند.

بازنمایی هویت اجتماعی و طبقاتی

کتیبه‌ها و نمادهای روی سنگ‌مزارها، علاوه بر ابعاد مذهبی، بیانگر جایگاه اجتماعی متوفی نیز هستند. القابی مانند «سید»، «حاجی» و «عارف بالله» اشاره به تعلق فرد به طبقات روحانی و صوفی دارد که در ساختار اجتماعی منطقه دارای اهمیت ویژه‌اند. علاوه بر این، حضور نقوش حیوانی مانند شیر یا طرح‌های تزئینی خاص، گاهی به موقعیت نظامی یا قهرمانی فرد اشاره دارد. این تنوع نمادها و نقوش نشان‌دهنده وجود طبقات و موقعیت‌های اجتماعی مختلف در جامعه تاریخی منطقه است و سنگ‌مزارها به عنوان رسانه‌ای بصری برای انتقال این پیام‌ها عمل می‌کنند.

تأثیر محیط زیست و جغرافیا بر ساختار و دوام سنگ‌مزارها

ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی آرامستان شیخ کلخوران

آرامستان شیخ کلخوران در منطقه‌ای کوهستانی با اقلیم سرد و مرطوب واقع شده است. ارتفاعات، توپوگرافی ناهموار و شرایط اقلیمی مانند دمای پایین زمستان‌ها، بارش فراوان و چرخه‌های مکرر یخبندان و ذوب، شرایط خاصی را برای ساخت و نگهداری سنگ‌مزارها ایجاد کرده است. این شرایط اقلیمی و جغرافیایی نه تنها بر دوام سنگ‌ها اثر گذاشته بلکه انتخاب مصالح و فرم‌های تدفین را نیز تحت تأثیر قرار داده است. بنابراین، سازندگان سنگ‌مزارها با دانش محیطی و تجربه، مصالحی را به کار گرفته‌اند که در برابر عوامل طبیعی مقاوم باشند.

مصالح سنگی و دوام در برابر عوامل محیطی

سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران عمدتاً از سنگ‌های آذرین مانند بازالت و آندزیت و سنگ‌های رسوبی آهکی ساخته شده‌اند. مقاومت متفاوت این سنگ‌ها در برابر فرسایش فیزیکی و شیمیایی به دوام متفاوت سنگ‌مزارها منجر شده است. سنگ‌های آذرین به دلیل مقاومت بالا در برابر یخبندان و ذوب، نمونه‌های بهتری از نظر ماندگاری بوده‌اند. بارش‌های زیاد و سرمای شدید باعث فرسایش تدریجی سنگ‌ها شده و وضوح نقوش و کتیبه‌ها را کاهش داده است که موضوع مهمی در حفاظت و مرمت این آثار به شمار می‌آید.

فرم‌شناسی و گونه‌شناسی سنگ‌مزارها

مطالعات میدانی نشان می‌دهد فرم‌های سنگ‌مزار شامل نمونه‌های تخت، گهواره‌ای، صندوقی، پلکانی و استوانه‌ای هستند که هر کدام با شرایط محیطی و فرهنگی منطقه تطابق دارند. سنگ‌مزارهای تخت بیشتر در مناطق هموار ساخته شده‌اند، در حالی که نمونه‌های گهواره‌ای و پلکانی در مناطق مرتفع‌تر قرار دارند و غالباً تزئینات بیشتری دارند که به فرهنگ بومی و باورهای معنوی منطقه مرتبط است. این تنوع فرم‌ها بیانگر تطبیق سازندگان با شرایط اقلیمی و جغرافیایی و همچنین بازتاب باورهای معنوی و فرهنگی آنان است.

تلفیق محیط زیست و باورهای مذهبی در هنر تدفین

سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران نمونه‌ای بی‌نظیر از تعامل محیط طبیعی و فرهنگ مذهبی-اجتماعی منطقه‌اند. فرم‌های خاصی همچون گهواره‌ای پلکانی که در ارتفاعات دیده می‌شوند، نماد عروج روح و گذر به جهان دیگر هستند که به نوعی از ویژگی‌های جغرافیایی کوهستانی نشأت گرفته‌اند. همچنین، ترکیب نمادهای اسلامی و خوشنویسی با فرم‌های محلی، بیانگر یکپارچگی و هم‌زیستی باورهای بومی و مذهب شیعه در هنر تدفین این منطقه است.

نتیجه‌گیری

بررسی جامع و میان‌رشته‌ای سنگ‌مزارهای آرامستان شیخ کلخوران، نمایانگر تعامل پیچیده و چندوجهی میان عوامل جغرافیایی، اقلیمی، زیست‌محیطی، فرهنگی و مذهبی در شکل‌دهی به فرم، ساختار و نظام نمادین این آثار تاریخی است. فرم‌های متنوع سنگ‌مزارها (تخت، گهواره‌ای، صندوقی، پلکانی و استوانه‌ای) بازتاب دقیق انطباق با مقتضیات اقلیمی سخت مانند دماهای پایین، چرخه‌های متناوب یخبندان و ذوب، و رطوبت بالا هستند که انتخاب مصالح مقاوم از جنس سنگ‌های آذرین و رسوبی را توجیه می‌کند. همچنین، توپوگرافی کوهستانی و پراکندگی منابع سنگی منطقه نقشی تعیین‌کننده در چیدمان و طراحی قبور ایفا کرده است، که نشان‌دهنده درک عمیق جوامع گذشته از محیط زیست و بهینه‌سازی سازه‌ها برای دوام و استحکام بلندمدت است. از منظر نمادشناسی، سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران حامل ترکیبی غنی از نمادهای بصری و نوشتاری هستند که لایه‌های متعدد هویت فرهنگی، مذهبی و اجتماعی منطقه را به تصویر می‌کشند. نمادهایی همچون شیر که به عنوان نماد «اسدالله» حضرت علی (ع) تفسیر می‌شود، نقوش گیاهی و پرندگان که از سنت‌های پیش‌اسلامی به میراث گذاشته شده‌اند، و نقش‌های هندسی و خطوط خوشنویسی نستعلیق و ثلث، گواهی بر هم‌آمیزی فرهنگ بومی، آموزه‌های شیعی و عناصر اسطوره‌ای است. این نظام نمادین نه تنها به تقویت هویت مذهبی و اجتماعی متوفیان کمک کرده، بلکه به مثابه یک بستر نمادین برای بازنمایی جایگاه طبقاتی، معنوی و اجتماعی آنها عمل می‌کند. تحلیل فضایی و مکانی سنگ‌مزارها نیز بیانگر رعایت دقیق جهت‌گیری قبله در طراحی آرامستان با توجه به محدودیت‌های توپوگرافی است؛ امری که بازتابی از توازن مطلوب میان باورهای مذهبی و شرایط طبیعی منطقه است. این الگوهای فضایی همچنین تفاوت‌ها در پراکندگی سنگ‌مزارهای ساده‌تر و تزئینی را نشان می‌دهد که ارتباط نزدیکی با دسترسی‌پذیری، شیب زمین و اهمیت اجتماعی متوفیان دارد. در نهایت، سنگ‌مزارهای شیخ کلخوران نمونه‌ای ممتاز از تعامل مستمر و هم‌افزا میان زیست‌بوم طبیعی و زیست‌جهان فرهنگی در شمال غرب ایران هستند. درک عمیق و جامع این آثار نیازمند رویکردی میان‌رشته‌ای است که ابعاد محیطی، زمین‌شناسی، فرهنگی، مذهبی و تاریخی را به صورت یکپارچه مورد بررسی قرار دهد. این رویکرد جامع نه تنها در جهت حفاظت و مرمت بهینه این میراث فرهنگی حیاتی است، بلکه می‌تواند به غنای پژوهش‌های مرتبط با مطالعات فرهنگی و محیط‌زیستی در مناطق کوهستانی ایران و فراتر از آن بیفزاید.

- Afshar, S. (2005). Symbolism in Shiite Funerary Art. *Journal of Middle Eastern Studies*, 41(3), 321-339.
- Ahmed, M., & Musa, H. (2020). Spatial Orientation of Islamic Cemeteries in Mountainous Regions. *Journal of Cultural Geography*, 37(1), 45-62. <https://doi.org/10.1080/08873631.2020.1726748>
- Blair, S., & Bloom, J. (2003). *The Art and Architecture of Islam: 1250–1800*. Yale University Press.
- Graham, E., & Smith, K. (2015). Climatic Influences on Funerary Architecture in Mountainous Regions. *Environmental Archaeology*, 20(3), 211-223.
- Johnson, R., & Carter, L. (2019). Durability of Volcanic Rocks in Cold Climates: A Case Study of Funerary Monuments. *Geological Heritage Journal*, 12(2), 101-117. <https://doi.org/10.1016/j.ghj.2019.05.002>
- Lee, J., Kim, S., & Park, H. (2019). Environmental Effects on Tomb Structures in East Asia. *Asian Cultural Studies*, 34(2), 101-117.
- Martinez, L. (2018). Environmental Variability and Funerary Practices in Southern Europe. *Mediterranean Archaeology Review*, 12(1), 45-62.
- Mytum, H. (2004). *Mortuary Monuments and Landscapes*. BAR International Series 1241. Archaeopress.
- Necipoğlu, G. (1995). *The Topkapi Scroll—Geometry and Ornament in Islamic Architecture*: Topkapi Palace Library MS. H. 1956. Getty Center for the History of Art and the Humanities. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0315086099922346>
- Schiffer, M. B. (2017). Behavioral Archaeology and Environmental Adaptations. *Journal of Archaeological Science*, 85, 25-34.
- Smith, J., et al. (2017). Environmental Factors Affecting Stone Monument Preservation. *Conservation Science in Cultural Heritage*, 5(1), 56-73. <https://doi.org/10.1016/j.csch.2017.02.005>
- Tarlow, S. (1999). *Bereavement and Commemoration: An Archaeology of Mortality*. Blackwell Publishers.
- Wilson, R. (2015). Symbolism of Funerary Architecture in Mountain Cultures. *Anthropology Today*, 31(6), 22-27. <https://doi.org/10.1111/1467-8322.12215>
- ثمری، مریم و رضالو، رضا. (۱۳۹۹). «مطالعه و گونه‌شناسی سنگ‌مزارهای دوره صفویه (مطالعه موردی: شهر اردبیل)»، فصلنامه ANASTASIS؛ پژوهش در فرهنگ و هنر قرون وسطی، سال هفتم، شماره ۱، صص ۹۲-۷۷.
- حق‌شناس، م؛ (۱۳۹۸). فرشته‌شناسی در معماری اسلامی: تأثیر متقابل زیبایی و تزئینات معماری با محیط‌زیست. فصلنامه مطالعات علوم محیط زیست، ۴(۴)، ۱۵۳-۱۷۲. https://www.jess.ir/article_101704.html
- خزاعی، س. (۱۳۸۰). نماد شیر در ایران اسلامی: مطالعه‌ای بر نقش برجسته‌های سنگ‌مزار. فصلنامه مطالعات فرهنگی ایران، ۹(۴)، ۱۲۱-۱۳۷.
- رستمی، مصطفی؛ محمودی، فتنه؛ ملک‌زاده، سودابه (۱۳۹۶)، «مطالعه نقوش سنگ‌مزارات قرون هشتم تا یازدهم هجری موزه آذربایجان تبریز». مطالعات باستان‌شناسی ایران، ۹(۱). https://jarcs.ut.ac.ir/article_85615.html
- کاظم‌پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ شکرپور، شهریار (۱۳۹۸)، «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارات اسلامی موزه شهر اهر» فصلنامه هنرهای تجسمی پژوهش هنر، ۲۵(۱) mailto:https://jfava.ut.ac.ir/article_76340.html
- موسوی‌کوهپر، سیدمهدی؛ خانعلی، حمید؛ نیستانی، جواد (۱۳۹۴)، «سنگ‌های مزار، نمودی از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ‌مزارهای نوع گهواره‌ای» پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۵(۲۰). <https://www.ensani.ir/fa/article/431511>
- نورآقایی، آرش. عدد، نماد، اسطوره. تهران: نشر افکار، ۱۳۸۸.
- معصومی، غلامرضا (۱۳۵۴)، «دهکده شیخ کلخوران و مقابر باستانی آن» بررسی‌های تاریخی، شماره ۵۸. <https://ensani.ir/fa/article/9082>